

Grauwe Kiekendieven *Circus pygargus* in Nederland in 2004

Ben Koks, Erik Visser, Luuk Draaijer, Cor Dijkstra en Christiane Trierweiler

2004 was in velerlei opzicht een goed jaar voor de Nederlandse populatie Grauwe Kiekendieven. Het aantal broedparen was goed, de reproductie ondanks matig weer uitstekend, grensoverschrijdende beschermingswerk begint zijn vruchten af te werpen, de gegevens zijn divers en spannend. De vele nieuwe gezichten die we in 2004 zijn tegengekomen maken het tot een waardevol jaar.

In 2004 waren we voor het 16de seizoen bezig met onze kieken. Onze voorgenomen uitstapjes naar gebieden in Nedersachsen werden met wisselend succes afgelegd; rond Emden vonden we meer vogels dan waar we op hadden gerekend, in de immense Landkreis Emsland zagen we interessante zaken maar bleef de teller op slechts één paar staan. Vermeldenswaard is het door boerenhanden poten gezette project net over de grens bij Nieuweschans. Het eerste jaar dat de boeren van de agrarische natuurvereniging rond akkerbouwer Rolf Peter Löblein actief met randenbeheer bezig waren mag rustig een succes worden genoemd.

Wat betreft onderzoek kan worden gemeld dat de inspanningen met gezenderde mannetjes (telemetrie) zijn geïntensiveerd en dat RuG-student Arjen Pilon samen met een harde kern van vrijwilligers hun tijd goed hebben benut. Mede dankzij stagiaire Rik van der Starre hebben we het voedselonderzoek in Groningen kunnen verbeteren.

2004 was in velerlei opzicht dus een goed jaar. Zo werden wij aangenaam verrast door Vogelbescherming Nederland die speciaal voor de Grauwe Kiekendieven een publiekactie hebben opgezet (zie pagina 6 in deze Takkeling). Met de opbrengsten van deze actie kunnen we komend voorjaar een brochure uitgeven en komt mogelijk in de winter van 2005/2006 een trip naar West-Afrika (het overwinteringsgebied van onze kiekendieven) binnen bereik. Verder bracht de KNNV-uitgeverij een prachtig geïllustreerd boek uit van Koos Dijksterhuis en Erik van Ommen, een ode aan het werk dat rond de Grauwe Kiekendief is verzet.

Een uitgebreider en kleurrijk verslag van onze activiteiten in 2004 is te downloaden van onze internet-site: www.grauwekiekendief.nl.

Methode en verantwoording

Hoewel Grauwe Kiekendieven uitgesproken liefhebbers zijn van open landschappen valt het beslist niet mee een betrouwbaar overzicht te geven van het aantal in Nederland aanwezige broedparen. Binnen de drie vaste kerngebieden (Oldambt, Lauwersmeer en Flevoland) weten we inmiddels wel hoe we de laatste paartjes boven water moeten krijgen, maar daarbuiten sluiten we niet uit dat in sommige jaren broedvogels aan onze aandacht zijn ontsnapt. Er is aardig wat tijd besteed aan delen van de Drents-Groningse veenkoloniën, de akkers rond de Eemshaven en in delen van

Westerwolde; toch is de soort te onvoorspelbaar en tegelijkertijd onzichtbaar om glas-hard te gaan beweren dat we geen paren hebben gemist.

In het voorbije seizoen hebben we voor het eerst op onze internet-site de rubriek "waarnemingen" geactiveerd. Het idee achter dit digitale doorgeefluik is het vroegtijdig binnenkrijgen van losse waarnemingen zodat we snel kunnen reageren indien wij potentiële broedvogels niet zelf tijdig op het spoor komen. Veel mensen hebben via dit "Early warning" systeem boeiende meldingen aan ons doorgeven!

Ons veldwerk in Nedersachsen heeft zich uitgebreid naar forse lappen akkerland in Emsland (omgeving Tinnen Döse nabij Lathen/Meppen en het grensgebied van het Bargerveen) en een gebied tussen Emden en de Leybucht (Krummhörn). We zijn deze gebieden pas intensief gaan bezoeken toen we het gevoel hadden in Nederland alles onder controle te hebben (vanaf half juni). Dit impliceert dat de door ons gevonden aantallen in deze gebieden te laag liggen (vroegtijdig mislukte paren verlaten immers snel de broedgebieden). De inspanning in Rheiderland (4500 ha, net over de grens) was echter identiek aan de intensiteit van veldwerk in Nederland.

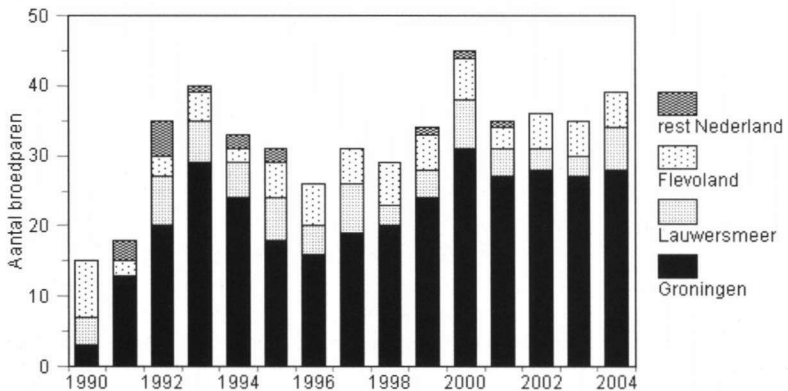
In 2004 hebben we extra proefvakken op alle broedvogelsoorten volgens de BMP-methode van SOVON gekarteerd, en wel in het Oldambt (2), in een bekend foerageergebied van de Grauwe Kiekendief nabij Veendam (1), in het Duitse Rheiderland (6 in totaal, ongeveer een kwart van het gebied) en in Oostelijk Flevoland (tussen Dronten en Swifterbant). Daarnaast liepen in deze gebieden ook de provinciale meetnetten van de provincies Groningen en Flevoland; de kans dat hier Grauwe Kiekendieven zijn gemist, is verwaarloosbaar.

In alle door ons onderzochte gebieden is intensief naar prooi gezocht. Het aantal controles bij prooipalen, langs schouwpaden en andere plekken waar braakballen en plukresten (Bijlsma 1997) kunnen worden gevonden is in het Oldambt geïntensiveerd. Hierdoor hebben we in Groningen een recordaantal prooiersten aan onze database kunnen toevoegen. CT organiseerde begin augustus de twaalfde muizencensus. Het gaat er ons vooral om een idee te krijgen van het aanbod van de belangrijkste prooi van de NW-Europese Grauwe Kiekendieven, namelijk de veldmuis *Microtus arvalis*. Het weer was over het algemeen goed, hoewel het broedseizoen aan de natte kant kan worden gekarakteriseerd. Ten tijde van het uitkomen van de jongen was het echter noodweer; Grauwe Kiekendieven kunnen hier - als notoire grondbroeders - doorgaans slecht tegen (Zijlstra en Hustings 1992).

Resultaten

In Nederland zijn in 2004 39 paar Grauwe Kiekendieven geregistreerd (Figuur 1, 2). In respectievelijk Oost-Groningen, Flevoland en het Lauwersmeer bedroeg het aantal paren 28, 5 en 6. Hiermee schaarst 2004 zich in de reeks 1990-2004 tot de betere jaren (Figuur 1). Alleen 1993 en 2000 waren met resp. 40 en 45 paren beter. Bijzonder was een broedpoging nabij Stadskanaal (Ter Maarsch) in een perceel rogge. Het broedsucces was met 2.9 jong/succesvol paar goed te noemen, maar had beduidend beter kunnen zijn indien het noodweer in de periode 23-24 juni niet de gewassen had geteisterd op het moment dat de jongen werden geboren. Mislukkingsoorzaken (9 in totaal, 2 in

de Lauwersmeer en 7 in Groningen) waren slecht weer (1, daarnaast veel partiële verliezen binnen nesten), oogstwerkzaamheden (3) en onbekend (6). De seksratio in Groningen was 30 mannen op 23 vrouwen, in de Duitse gebieden was dat 16 op 16. In het Duitse Rheiderland werden - evenals in 2002 - drie paar vastgesteld. Bij Riepsterhamrich en Krummhörn en omgeving (rond Emden) werden resp. 8 en 9 zekere paren geregistreerd. Na drie vruchtbare jaren in Nedersachsen weten we inmiddels dat de schatting in deze deelstaat niet 30-40 paar bedraagt, maar minimaal rond de 100 paar moet liggen. Hiermee is Nedersachsen samen met Beieren (Belting & Krüger 2002) het belangrijkste broedgebied in Duitsland. In tegenstelling tot de situatie in Beieren is de verspreiding van paren in NW-Duitsland echter diffuus; dit maakt het niet alleen lastig een nauwkeurige aantalsschatting te maken, tevens is het moeilijk een adequate bescherming in landbouwgewassen op te zetten. Op het gebied van monitoring, onderzoek én bescherming is er derhalve het nodige werk te verrichten.

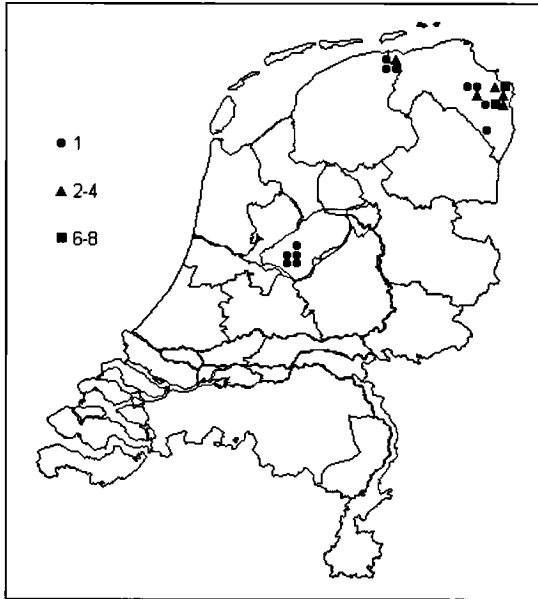

Figuur 1. Aantalsverloop van de Grauwe Kiekendief in Nederland in 1990-2004. *Population trend of the Montagu's Harrier in The Netherlands in 1990-2004.*

Lauwersmeer

De kiekken in het Lauwersmeer deed het dit jaar relatief goed. Er was zelfs een succesvol paar in het Groninger deel van het Lauwersmeer, de Schildhoek. De rest van de nesten/paren werden traditiegetrouw op de zuidelijke platen vastgesteld door medewerkers van SOVON in samenwerking met CD (RuG). Vier van de zes paar waren succesvol en brachten uiteindelijk 4, 4, 3 en 2 jongen groot (2.2 jong/paar).

Een opmerkelijk geval betrof een wijfje dat tijdens een nestcontrole moeite had weg te vliegen. Haar vleugels leken gehavend en CD gaf haar geen knip voor de neus. Desalniettemin wist dit wijfje twee jongen groot te brengen en in de jongenperiode is ze jagend waargenomen in hét favoriete foerageergebied van de Lauwersmeervogel, de Marnervaard. (c. 5-6 km vanaf haar nestplek op de Zoutkamperplaat). Grauwe Kieken broeden in het Lauwersmeer samen met hun bruine neef en nimmer zijn pogingen van de veel grotere Bruine Kieken waargenomen om nesten van Grauwe te prederen.

Figuur 2. Kwantitatieve verspreiding (per 5x5 km-blok) van de Grauwe Kiekendief in Nederland in 2004. *Quantitative distribution (5x5 km) of Montagu's Harriers in The Netherlands in 2004.*

Groningen

De broedpoging in rogge nabij Ter Maarsch, Stadskanaal bewijst eens te meer dat Grauwe Kieken ook buiten de zware kleigronden van het Oldambt als broedvogel kunnen opduiken. In vroeger tijden (denk aan de Drentse streeknaam roggevalk) en in Duitsland werd geregeld in rogge gebroed. Voor ons was dit het eerste geval.

Bij alle negen nesten (waarvan 5 succesvol) in het groenvoedergewas luzerne was nestbescherming noodzakelijk. Door de natte zomer werden wintertarwe (9), baardtarwe (5) en wintergerst (2) later geoogst dan in 2003; de anders noodzakelijke bescherming van nesten in deze gewassen kon derhalve achterwege blijven.

Op twee plaatsen werden drie paren/nesten gevonden in één en hetzelfde perceel. Dit is in Nederland - gezien de lage aantallen die we hebben - zeldzaam. Bijzonder was het succesvol uitvliegen van vijf jongen in een nest bij Meeden. Zoals vanouds bleek de driehoek Blijham-Bellingwolde-Oudeschans weer een bolwerk binnen het Oldambt te vormen; de laatste jaren neemt het belang van het gebied tussen Finsterwolde, Drieborg en de Oostelijke Reiderwolderpolder echter toe. Andere concentraties van betekenis zijn te vinden tussen Meeden-Westerlee en Scheemda en een gebied tussen Noordbroek en Wagenborgen. Opvallend genoeg bleef het Noordelijke Oldambt leeg. Incidenteel werden in het gebied tussen Nieuwolda, Woldendorp en Delfzijl jagende vogels gezien, maar om onbekende redenen mijden Grauwe Kieken sinds 2000 dit ogenschijnlijk aantrekkelijke gebied.

Evenals 2003 bracht het paar Slechtvalken in Oost-Groningen in 2004 vier jongen groot. Iedere keer als één van de ouders zich boven de nestplek van de kiekendieven begaf, reageerde het mannetje met loopings en geluid die aan balts doen denken; dat deed hij ook in 2003 (Koks *et al.* 2004). De afstand tussen de nesten van de valken en de kieken bedroeg hemelsbreed 290 meter. Desondanks vlogen de kieken vlekkeloos uit. Tijdens een speurtocht naar Grauwe Kieken op 15 juni vond Hilbrand Schoonveld elders in Oost-Groningen nog een paar Slechtvalken (van Geneijgen 2004).

In het vorige jaarverslag werd vermeld dat bigamie bij Grauwe Kieken weinig voorkomt; Simmons (2002) noemt in zijn boek een percentage van 1.8%. Het is daarom opvallend dat we in 2004 in alle door ons bezochte gebieden waarschijnlijke en zekere gevallen van bigamie vonden. Zo bleken de beide mannetjes die we in het voorbije seizoen telemetrisch volgden bigaam te zijn. Het "Reiderwolderpolder- mannetje" onderhield twee wijfjes op 4.8 km van elkaar, terwijl het "Blijham- mannetje" meer zicht had op zijn beide vrouwen (1.4 km). Elk van deze wijfjes bracht drie jongen groot. Nu we dankzij de zendertjes meer weten hoe bigamie te herkennen bij Grauwe Kieken, blijkt dit gedrag bij ons vaker voor te komen dan de literatuur ons wil doen geloven (Simmons 2000, Leroux 2004). Dit aspect zal meer aandacht binnen ons onderzoek krijgen omdat het repercussies heeft voor onze populatiemodellen. Modellen overigens die een belangrijk middel zijn om de lange-termijn-effecten van beschermingswerk te kunnen inschatten (Arroyo *et al.* 2002, Koks *et al.* 2001).

Uitzonderlijk was het succesvolle broedgeval bij Westerlee van een tweede kalenderjaars wijfje (dus geboren in 2003). Zij bracht samen met haar derde kalenderjaars mannetje twee jongen groot en is tevens op het nest gevangen (Foto 1). Dit betreft het eerste zekere geval van een tweede kalenderjaars broedvogel die met succes jongen wist groot te brengen.

Foto 1. Tweede kalenderjaars vrouwetje Grauwe Kiekendief, gevangen op het nest bij Westerlee in Groningen in 2004 (Erik Visser). *Second calendar-year female Montagu's Harrier, captured on her nest in Groningen in 2004; she was paired to a third-calendar-year male and raised two chicks.*

Flevoland

Het was vrij lastig om een beeld te krijgen van de Flevolandse deelpopulatie. Zo leek zich een paar in een groot luzerneveld tussen Tureluur- en Goudplevierenweg nabij Almere te hebben gevestigd. Balts, slepen met nestmateriaal, weggagen van Buizerds en zwarte kraaien en frequent gebruik van onze prooipalen wezen op een vestigingspoging. Tegen de tijd dat BV. Erf de luzerne ging oogsten, was het paar echter verdwenen. Reconstruerend concluderen wij dat het wijfje van dit "paar" uiteindelijk richting Wulpweg is verhuisd, c. 2.9 km verderop. Dergelijke verplaatsingen komen vaker voor en zijn doorgaans het gevolg van aanvaringen met potentiële predatoren. Zo weten we dat een havikmannetje frequent de bosvakken van de Groene Kathedraal overstak, pal over de beoogde nestplek! Voorts was er een groep van 60 niet-broedende kraaien aanwezig en hingen er permanent Buizerds in de lucht.

Een tweede geval, waar we helaas geen zekerheid over hebben, betreft de locatie Lage Vaart nabij de Knardijk. In de laatste weken van het broedseizoen bereikten ons diverse waarnemingen van een jagend mannetje en zelfs éénmaal van een mannetje dat met prooi de A6 overvloog richting Lage Vaart (km-blok 26-14-45, Klaas Stapensea, Flevolandschap). Hoewel de tarwevelden ten noordoosten van dit km-blok langdurig zijn bekeken door BK werd hier niets gevonden. Toen LD samen met Rik van der Starre echter begin augustus op de Praambult stond, vloog er een mannetje over met achter zijn staart een sleep van drie jonge Grauwe Kieken. Gezien de afstand tussen de Praambult en het dichtstbijgelegen nest aan de Duikersweg (7.5 km) is de conclusie gerechtvaardigd dat er in de buurt van de Lage Vaart waarschijnlijk een paar minimaal drie jongen heeft grootgebracht. Mogelijk was dit het mannetje dat we in juli éénmaal met prooi vanaf de Dodaarsweg richting oost zagen vliegen maar dat we niet goed konden volgen. Broeden in bosaanplant lijkt in dit geval de waarschijnlijke optie.

Foto 2. Volwassen man Grauwe Kiekendief bij nest; let op verdikking aan linkerpoot ('bumblefoot'), Flevoland, 21 juli 2004 (Reint Jacob Schut). Bij latere bezoeken bleek de verdikking spontaan te zijn verdwenen. *Adult male Montagu's Harrier with active nest in Flevoland, showing bumblefoot (left leg), 21 July 2004. This affliction spontaneously disappeared later on.*

De nesten aan de Kluutweg, Duikersweg en Wulpweg brachten alle vier jongen groot (wintertarwe 2, baardtarwe 2) en van één mannetje weten dat hij bigaam was (wijfjes aan de Kluut- en Wulpweg, onderlinge afstand 3.1 km). Deze man was dus medeverantwoordelijk voor het uitvliegen van maar liefst acht nakomelingen; nergens in de literatuur is over een dergelijk prestatie wat terug te vinden (Simmons 2000, Leroux 2004).

Het Duitse grensgebied

In 2004 is voor het derde achtereenvolgende jaar in Rheiderland naar kiekendieven gezocht. In een gebied van 4500 ha vonden we 9 paar Bruine Kiekendieven, 3 paar Grauwe en 1 paar Blauwe. De Blauwe Kiekendieven in een perceel koolzaad in de Landschapspolder waren een regelrechte verrassing. Helaas mislukte het legsel doordat het koolzaad ging legeren (platliggen); de ouders waren zodoende niet staat de jongen van voedsel te voorzien. De drie paar Grauwe Kiekendieven deden het matig; een 5-legsel in luzerne werd door kraaien gepredeerd, een legsel in wintertarwe verdween voordat een nestcontrole plaatsvond en een 4-legsel in wintertarwe bracht één jong groot. Dit hadden er meer kunnen zijn ware het niet dat hevige regenval tijdens het uitkomen van de eieren nadelig uitpakte.

Het mannetje van het luzernenest in de Heinitzpolder bediende ook het tarwenest in het westelijke deel van de Landschapspolder (afstand 2.8 km); wederom een geval van bigamie.

Samen met Rolf Baum is het open akkerland ten zuidoosten van Emden bekeken. In Riepsterhamrich vonden we zes zekere paren, waarvan drie in een perceel koolzaad. Dit koolzaad bleek bij inspectie op 28 juni een valkuilgewas te zijn. Net als bij de Blauwe Kiekendief in Rheiderland was het koolzaad gaan legeren. Alle wijfjes werden die dag keurig door de mannetjes gevoerd, maar het gedrag was paniekerig en vreemd. Bij één wijfje stelden we vast dat ze uiteindelijk haar prooi kon afgeven, bij de andere twee lukte dat niet. Op aanwijzingen van EV is BK zes keer het c. 8 ha grootte perceel ingelopen (minstens 10 paar blauwborst, tevens een prooi van kiekendieven daar): vier keer tevergeefs, tweemaal met succes. Het eerste nest (waar het wijfje haar prooi kon afgeven) werd vrij snel gevonden. Het koolzaad (hoogte 1.8 m) was zodanig over het nest gaan hangen dat het wijfje uitsluitend via een soort smalle tunnel naar de vier jongen kon lopen. Deze zaten verspreid rond het nest en zagen er niet goed uit; één jong was er zelfs zo slecht aan toe dat deze niet is geringd. Het tweede nest werd na twee pogingen gevonden; het nest was niet te zien van bovenaf. Een grote hoeveelheid schijfsporen in combinatie met een wegkruipende grijswit kuiken waren de enige handvatten. Kruipend werden vervolgens vier verspreid zittende jongen gevonden, ongeveer twee meter vanaf de originele nestplek; het koolzaad boven deze jongen was volmaakt ondoordringbaar. Door honger gedwongen hadden de jongen het nest veel te vroeg verlaten. Het is een raadsel hoe de kleinste jongen uiteindelijk het door het wijfje gedrapeerde voedsel hebben kunnen opnemen. De jongen zagen er beroerd uit. Bij beide nesten is het koolzaad rond de nestplek in een cirkel van anderhalve meter weggebogen en met een stevige bamboestok gestut. Het was uitermate bevredigend te zien dat beide wijfjes snel na onze activiteiten overgingen tot de

orde van de dag, namelijk voederen, voederen, en nog eens voederen (de mannetjes sleepten de ene na de andere buit aan). Op 14 juli zijn beide nesten opnieuw gecontroleerd. Bij elk nest vlogen drie jongen weg die luid kekkerend boven BK bleven hangen; in beide nesten kon het vierde jong in goede conditie (hoewel met de nodige hongermaliën) alsnog worden geringd.

Minder succesvol verliep het bij het derde wijfje. Na drie pogingen, en gelet op haar gedrag, moesten we concluderen dat dit nest het simpelweg niet heeft gered. Deze gevallen geven aan dat koolzaad - als het eenmaal gaat legeren - verandert in een dodelijke valkuil. In Ost-Friesland/Niedersachsen broeden waarschijnlijk veel Grauwe Kieken in koolzaad, iets om de komende jaren nadrukkelijker in de gaten te houden.

Naar het zich laat aanzien zijn twee natuurgebieden ten noorden en ten zuiden van Riepsterhamrich belangrijk voor foeragerende mannetjes: het Großes Meer en het Fentjer Tief. Beide gebieden zijn in Ost-Friesland van betekenis voor weidevogels; het is bekend dat er in sommige jaren Grauwe Kiekendieven broeden. In 2004 vonden we in het zuidelijke deel van het Großes Meer een succesvol broedpaar. Hier is tevens met succes door een paar Blauwe Kiekendieven gebroed; de geschatte afstand tussen beide nesten bedroef 200-300 meter. In hetzelfde gebied zat ook een paar Bruine Kiekendieven. Het broeden van drie soorten kiekendieven zo dichtbij elkaar is in NW-Europa zeldzaam.

In 2004 is voor het eerst een redelijke goed overzicht gemaakt van de gebieden Rysumer Nacken, Wybelsumpolder en Krummhörn (tussen Emden en de Leybucht). Dit gebied stond niet bekend als belangrijk voor *Wiesenweihen* in Niedersachsen. We vonden hier in 2004 negen zekere paren. Omdat we pas in juli serieuze excursies hebben gemaakt, is het zeker dat ze hier paren hebben gemist. Bijzonder waren de drie paren rond een windturbine-park nabij het dorp Manslagt (op slechts 10 km van het Nederlandse vasteland). Deze paren in de wintertarwe van boerin Amei Heeren werden op 9 juli zwaar verstoord vanwege afbraak van windturbines ten behoeve van een groter park. Eén wijfje was dermate in paniek dat ze met prooi in haar klauw boven het tarwe bleef vliegen; ze durfde door de aanwezigheid van een metershoge drillboor niet in te vallen. Ingrijpen was nodig, en samen met Rolf en Sabine Baum en twee mensen van de NABU is het nest via 'koud' zoeken gevonden. Drie magere jongen keken ons verschrikt aan terwijl grote vrachtwagens zand stortten op slechts 13 meter afstand van dit nest. Ter plekke werd besloten het nest 150 m te verplaatsen; nog geen vijf minuten na deze verplaatsing viel het wijfje met prooi in op haar nieuwe nestplek. Alle drie de jongen wogen 297 gram, niet bepaald een normaal gewicht bij jongen van ongeveer 20 dagen oud. Op 14 juli waren de gewichten van de twee kleinste jongen aangetrokken tot resp. 310 en 334 gram, het oudste jong vloog weg van het nest. Het tweede nest lag gunstiger ten opzichte van de sloop-activiteiten; deze jongen vlogen in goede gezondheid uit. Van een derde wijfje weten we dat ze een paar keer inviel. Omdat wij het nest niet konden vinden, gaan we er vanuit dat dit al eerder mislukte. Een dag na onze aanwezigheid zijn de werkzaamheden aan het windmolenpark door interventie van de NABU in gesprek met de verschillende overheden voor tien dagen stilgelegd zodat de Grauwe Kieken ongestoord hun jongen konden grootbrengen. Dit

alles heeft in Nedersachsen het nodige stof doen opwaaien. Dit geval bij Manslagt zal waarschijnlijk leiden tot aangescherpte richtlijnen ten aanzien van windturbine-parken en aanwezigheid van kwetsbare broedvogels in deze deelstaat. Zo zie je maar weer wat veldwerk allemaal teweeg kan brengen.

Foto 3. Reddingsactie bij Manslagt in Duitsland op 9 juli 2004, waar de afbraak van een windturbinepark pal naast het nest van een Grauwe Kiekendief plaatsvond. Dit nest werd succesvol verplaatst (Sabine Baum). *Saving the nest of a Montagu's Harrier in Germany, threatened by dismantling activities of wind turbines, 9 July 2004.*

In 2005 willen we de gebieden tussen Emden en Greetsiel extra aandacht te geven. Zo zijn we van plan om ergens in de derde week van mei een kampeerweekend te organiseren om met enthousiaste en gemotiveerde mensen de enorme lappen akkers aan de westzijde van de Eems onder handen te nemen (zie onze website).

Ons werk was minder succesvol in een grootschalig akkerbouwgebied ten oosten van de Ems, namelijk het militaire oefenterrein de Tinne Döse ter hoogte van Meppen en Lathen. Een enorm heideveld en extensieve akkers domineren het landschap. Een lastig gebied ook, waar heuvelende akkers, relatief veel braak en boscomplexen elkaar afwisselen. We vonden hier één paar in een perceel wintertarwe; drie jongen vlogen uit voorzien van een rode kleuring. Op 31 juli zagen we op net gehooide percelen in de Tinne Döse twee adulte wijfjes en een tweede kalenderjaars mannetje foerageren. Als kiekendief-vogelaar weet je dan dat je het één en ander aan paren over het hoofd moet hebben gezien.

Ringonderzoek

In 2004 vlogen in Nederland in totaal 85 nestjongen uit, voorzien van een stalen ring van de Nederlandse ringcentrale en een gele projectring. In Duitsland hebben we 40 nestjongen een rode (34) of groene projectring (6) gegeven. Daarnaast ving we in Groningen voor ons telemetrische onderzoek twee (ongeringde) mannetjes en acht (sub)adulte wijfjes. Passief wachten op een terugmelding heeft bij Grauwe Kieken, gezien de lage terugmeldkans, weinig zin. Daarom proberen we via terugvangen van adulten en aflezen van (kleur)ringen het aantal meldingen omhoog te krikken (Tabel 1).

Tabel 1. Terugmeldingen uit 2004 van in Nederland geringde Grauwe Kiekendieven; leeftijd in kalenderjaren. *Recoveries in 2004 (readings from rings and coded coloured rings, captures and photographs) of Montagu's Harriers ringed in The Netherlands. Age in calendar-years.*

Ringnummer <i>Ring</i>	Code <i>Code</i>	Sekse <i>Sex</i>	KJ <i>cy</i>	Ringplaats <i>Ringling site</i>	Vang/vindplaats <i>Recovery</i>	Afstand <i>Distance</i>	Status <i>Status</i>
3.553.664	geel P1	vrouw	3	Meeden	Saerbeck (D)	114 km	afgelezen
3.553.682	geel K2	vrouw	5	Bellingwolde	Blijham	2 km	afgelezen
3.541.045	geel P4	man	5	Blijham	Kostverloren	11.5 km	afgelezen
3.543.878		vrouw	7	Almere	Finsterwolde	152 km	afgelezen
3.589.501	geel Z0	man	ad	Bellingwolde	Ulsda	4.6 km	afgelezen
3.588.873	geel 06	man	3	Scheemda	Oudeschans	14.5 km	afgelezen
3.588.853	geel 26	vrouw	ad	Blijham	Ganzedijk	10.4 km	afgelezen
3.589.512	geel 24	vrouw	ad	Blijham	Blijham	0.9 km	gevangen
3.541.089	geel X9	vrouw	7	Nieuwolda	Finsterwolde	9.8 km	gefotografeerd
3.553.679	geel K7	man	5	Woldendorp	Witmund (D)	65 km	afgelezen
4271405	groen T4	vrouw	2	Riepsterhamrich	Bunde	19 km	afgelezen

Een aantal terugmeldingen springen in het oog. Een mannetje dat we in 2000 nabij Woldendorp in een nest van drie ringden werd als broedvogel afgelezen door Wulf von Greave nabij Witmund, Ost-Friesland. Deze vogel (geel K7) onderschrijft onze stelling dat grensoverschrijdend beschermingswerk noodzakelijk is. In lijn met deze terugmelding ligt het wijfje dat door EV in de Reiderwolderpolder nabij Finsterwolde werd afgelezen (Foto 4). Een geringd wijfje uit een nest van vier uitgevlogen jongen bracht in de baardtarwe van Cors Onnes drie jongen groot; zij was in 1998 bij Almere uit het ei gekropen. Dit is de eerste keer dat een in Flevoland geboren nestjong in het Oldambt tot broeden komt.

Een voorbeeld van lokale dispersie van een jeugdig exemplaar betreft een derde kalenderjaars mannetje dat in 2002 uit het ei kroop bij Scheemda en nu tussen Oudeschans en Bellingwolde drie jongen grootbracht in een perceel luzerne. Samen met een ongeringd derde kalenderjaars mannetje bij Westerlee betrof dit het enige mannetje in deze leeftijdscategorie dat we als broedvogel hebben vastgesteld. Succesvol broeden van derde kalenderjaars mannetjes blijft in NW-Europa zeldzaam.

Bijzonder was de aflezing door EV van een wijfje dat op een hoekpaal zat van een mislukt luzernenest. Dit wijfje was een andere dan die het had moeten afleggen tegen

een groep zwarte kraaien nabij Finsterwolderhamrik. Gelukkig liet ze zich op 27 juni aflezen. Ze bleek in 2003 bij Blijham te zijn gevangen; het is een raadsel wat ze deed langs de Hamer en Sikkellaan. We hebben haar in 2004 nergens anders binnen onze gebieden waargenomen en we weten dat alle broedparen rond Blijham succesvol zijn geweest.

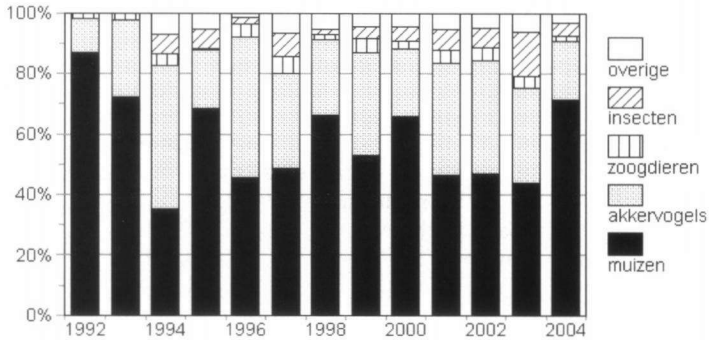
Foto 4. Adult vrouwtje Grauwe Kiekendief, in 1998 aan de Ibisweg in Zuidelijk Flevoland als nestjong geringd en in 2004 broedend in de Reiderwolderpolder in Groningen, 6 juni 2004 (Reint Jacob Schut). *Adult female Montagu's Harrier, ringed as nestling in Zuidelijk Flevoland in 1998, and breeding in Groningen in 2004, 6 June 2004.*

De eerste waarneming van een in Niedersachsen geringde vogel werd gedaan door Rik van der Starre in de Landschapspolder. Groen T4 werd vervolgens afgelezen door BK en is om diverse redenen interessant. In de eerste plaats past dit wijfje mooi in het beeld dat er in 2004 bij ons een influx is opgetreden van tweede kalenderjaars vogels. Vooral mannetjes, maar dus ook een paar wijfjes. In de tweede plaats weten we dat dit wijfje minimaal drie weken in het gebied is gebleven en dat ze er nooit had kunnen rondvliegen zonder de bescherming in het perceel wintergerst van boer Meyer te Riepsterhamrich, Emden (*cf.* van Ommen & Dijksterhuis 2004).

Voedselkeuze

In totaal voegden we 1744 prooien aan onze database toe, afkomstig uit Groningen (1519), Flevoland (99) en verschillende Duitse gebieden (142). Dat 2004 in onze gebieden een goed jaar was voor de veldmuis is terug te zien in Figuur 3. Het percentage (veld)muisen in de Groninger akkers was met 71.5 % hoog te noemen, het hoogste percentage sinds 1992 zelfs. Een levendbarende lagedis in Flevoland is opmerkelijk; deze soort is tevens nieuw voor de prooijlijst. Voorts viel het aantal grote keizerli-

bellen op, gevonden bij twee nesten in de Reiderwolderpolder. Deze libel lijkt landelijk toe te nemen en is kennelijk ook al een gewone prooi in de open akkers nabij de Dollard geworden (mededeling Michiel van der Weide).

Figuur 3. Aandeel van diverse prooigroepen in het voedsel van de Grauwe Kiekendief in Groningen in 1990-2004. *Proportion of prey groups in the diet of Montagu's Harriers in Groningen in 1990- 2004; from bottom to top voles, passerines, other mammals, insects and miscellaneous.*

Naast veldmuis valt in de figuur wederom de betekenis van het bekende trio akkervogels op (veldleeuwerik, graspieper en gele kwikstaart). Hoewel anekdotisch is de volgende waarneming een interessante. Op 12 mei zag EV hoe een maaimachine van het Waterschap een schouwpad en een sloottalud in één werkgang kaal scheerde. Het wijfje van een ons bekend nest bij Beerta landde nadat de machine voorbij was gereden en begon direct te eten. Bij nadere inspectie bleek het te gaan om een nest veldleeuweriken dat door het maaien open-en-bloot was komen te liggen en vrijwel direct door het wijfje werd ontdekt. Wij vermoeden al jaren dat Grauwe Kieken (en andere rovers) in staat zijn onmiddellijk hun slag te slaan bij een gunstige gelegenheid.

Discussie

De muizencensus bevestigde ons beeld dat 2004 een goed kiekendievenjaar ging worden. Het beste jaar zelfs sinds 1992. Als we in juni geen noodweer hadden gehad, was het aantal succesvolle paren/uitgevlogen jongen beslist hoger uitgepakt. Nu bleef de teller landelijk op 85 uitgevlogen jongen staan, niet gek voor 39 paren.

De reproductie in Flevoland leverde verhoudingsgewijs een forse bijdrage aan het landelijk totaal. Er vlogen hier 19 jongen uit, waaronder vier paren met ieder vier jongen. Dat laatste lijkt gangbaar te zijn voor de Flevolandse akkers. De vraag dringt zich dan op waarom er niet meer paren in de akkers tussen Almere, Lelystad en Zeewolde broeden. Met de huidige kennis valt deze vraag nog niet te beantwoorden.

Een jaar intensief veldwerk in de Duitse akkers heeft een aantal zaken bevestigd. In de eerste plaats is de (deel)populatie groter dan de officiële cijfers aangaven. Hoewel wij

ervan overtuigd zijn dat het landschap bij onze oosterburen door het extensievere landgebruik en ruimere voedselaanbod gunstig broedgebied is, blijft nestbescherming in gewassen als luzerne, koolzaad en wintergerst een voorwaarde om broedsucces te garanderen (in 2004 was bij 59% van de nesten bescherming nodig). De kunst is om zowel in termen van voedselaanbod (door middel van agrarisch natuurbeheer) als reproductie (via nestbescherming) van de Nedersaksische put een bron te maken. Indien deze opzet slaagt, dan voorspellen wij dat de Nederlandse populatie haar graan-tje zal meepikken (Koks *et al.* 2001).

In dit licht bezien is het hoopvol dat de eerste agrarisch natuurvereniging in Duitsland onder voorzitterschap van Rolf-Peter Löblein stevig aan de weg timmert. In Rheiderland ligt momenteel 84 ha aan faunaranden. Hoewel nog te vroeg om conclusies te trekken, is het hoopvol dat naast het broeden van drie paar Grauwe Kiekendieven er in 2004 eveneens een paar Blauwe Kiekendieven én een succesvol paar velduilen werden vastgesteld.

In Groningen is dankzij het telemetrierwerk opnieuw bevestigd dat naast gemaaide landbouwgewassen, meerjarige braak en faunaranden een substantiële bijdrage leveren aan het dagelijks dieet van de door ons bekeken kieke. Zowel de “Reiderwolderpolder-man” als de “Blijham-man” hadden er dagelijks behoorlijke stukken vliegen voor over om in de Blauwe Stad (nabij Winschoten, *c.* 70% braak, veel muizen) hun prooien op te halen. Braaklegging blijft dan ook een belangrijk middel om de Grauwe Kiekendieven in NW-Europa verder te helpen.

Een woord van dank

In 2004 hebben een veel mensen meegewerkt aan het grauwe kiekeken-project. Met name het telemetrische onderzoek had zonder hun inzet nimmer zo goed kunnen draaien. Natuurlijk zijn we de agrariërs weer dankbaar dat we keer op keer op hun landerijen mochten komen. Het personeel van de Drogerij BV Oldambt heeft op haar manier weer een riant bijdrage geleverd aan het welslagen van het beschermen van de luzerne. Met name opzichter Luit Heikens wordt bedankt omdat hij keer op keer tijdig belde als er een perceel gemaaid ging worden. Vanuit de RuG werd het wetenschappelijke werk ondersteund door Cor Dijkstra en Jan Komdeur. Student Arjen Pilon gaf naast zijn onmisbare bijdrage aan het onderzoek tijdens zijn fietstochten met zijn roestige fiets de nodige waarnemingen door. Dankzij Rik van der Starre konden we in Rheiderland het veldwerk naar behoren uitvoeren, is een recordaantal prooiëren in Groningen verzameld en we hebben op velerlei manieren genoten van zijn fascinaties. Door Rolf Baum, Jelle en Anneke Dijkstra, Hans Hut, Romke Kleefstra, Bauke Koole, Rolf-Peter Löblein, Jeroen Minderman, Gert Noordhof, Jan Ploeger, Hans Rademakers, René Oosterhuis, Jaap Tonkens en anderen is veel veldwerk verzet. Het onderkomen van René en Clara van Rijn in Kostverloren bleek weer eens een gouden plek te zijn om vanuit te kunnen opereren. Rob Bijlsma en Michiel van der Weide waren weer zo vriendelijk lastig te determineren prooiëren op naam brengen. Tenslotte willen we het Prins Bernard Cultuurfonds bedanken voor de subsidie die het mogelijk maakte ons werk richting Duitsland te intensiveren. Van het Bettie Wiegmanfonds werd een subsidie verkregen voor de aanschaf van zenders en ontvangers.

Summary

Koks B., Visser E., Draaijer L., Dijkstra C. & Trierweiler C. 2005. Montagu's Harriers *Circus pygargus* in The Netherlands in 2004. *De Takkeling* 13: 65-79.

In 2004, 39 pairs of Montagu's Harriers were located in The Netherlands, i.e. 29 in Groningen (mainly East), 5 in the Frisian part of Lauwersmeer and 5 in Flevoland (distribution similar to previous years, numbers slightly higher; Figs. 1, 2). On average, 2.9 young/successful nest were produced. Adverse weather in June and July (mainly rainfall) resulted in partial losses among nestlings; overall breeding success and nestling output was better than average following high vole numbers (prey list in Appendix 1).

Both radio-tagged adult males in Groningen turned out to be bigamous, with nests 4.8 and 1.4 km apart; the 4 females raised 3 fledglings each. Other case of bigamy were recorded in Flevoland (females 3.1 km apart, each with 4 chicks), and in Heinitzpolder (Germany) with females 2.8 km apart. Without radio-telemetry it would have been difficult to note (or prove) bigamy, casting some doubt on the alleged low frequency of occurrence. Breeding of a 2nd calendar-year female with a 3rd cy-male was proven (ringed bird captured, 2 chicks). Reading (colour)rings and capturing ringed birds revealed natal fidelity and dispersal up to 152 km from the natal site (Table 1), including exchange with Germany (where much fieldwork was initiated in 2004).

Literatuur

- Arroyo B., García J.T. & Bretagnolle V. 2002. Conservation of Montagu's Harrier *Circus pygargus* in agricultural areas. *Orn. Anz.* 41: 119-134.
- Belting C. & Krüger R.M. 2002. Populationsentwicklung und Schutzstrategien für Wiesenweihe *Circus pygargus* in Bayern. *Orn. Anz.* 41: 87-92.
- Bijlsma R.G. 1997. Handleiding veldonderzoek Roofvogels. KNNV Uitgeverij, Utrecht.
- Geneijgen P. van 2004. Broedresultaten van Slechtvalken in Nederland in 2004. *Slechtvlak Nieuwsbrief* 10: 2-6.
- Koks B.J., van Scharenburg C.W.M. & Visser E.G. 2001. Grauwe Kiekendieven *Circus pygargus* in Nederland: balanceren tussen hoop en vrees. *Limosa* 74: 121-136.
- Koks B., Visser E., Draaijer L. & Dijkstra C.. 2004. Grauwe kiekendieven *Circus pygargus* in Nederland in 2003. *De Takkeling* 12: 66-75.
- Leroux A. 2004. Le Busard cendré. BELIN Éveil nature, Parijs.
- Leroux A. & Bretagnolle V. 1996. Sex ratio variations in broods of Montagu's Harriers *Circus pygargus*. *J. Avian Biol.* 27: 63-69.
- Ommen E. van & Dijksterhuis K. 2004. De kiekendieven van het Oldambt. KNNV-Uitgeverij, Utrecht.
- Simmons R.E. 2000. Harriers of the world. Their behavior and ecology. Oxford University Press, Oxford.
- Zijlstra M. & Hustings F. 1992. Teloorgang van de Grauwe Kiekendief *Circus pygargus* in Nederland. *Limosa* 65: 7-18.

Adres: Stichting Werkgroep Grauwe Kiekendief, Hylkemaheerd 22, 9736 JB Groningen. Voor meer informatie bezoek onze website: www.grauwekiekendief.nl

Bijlage 1. Prooi-resten van Grauwe Kiekendieven in Nederland en Duitsland (Nedersaksen), gevonden in het broedseizoen van 2004. *Prey remains found at/near nests of Montagu's Harriers in The Netherlands and in Germany (Niedersachsen) in 2004.*

Prooi-soort <i>Prey species</i>	Groningen	Flevoland	Duitsland Germany	Totaal Total
Kievit <i>Vanellus vanellus</i>	5	-	-	5
Steltloper sp. <i>Wader sp.</i>	1	-	-	1
Veldleeuwerik <i>Alauda arvensis</i>	37	1	4	42
Boerenzwaluw <i>Hirundo rustica</i>	1	2	-	3
Graspieper <i>Anthus pratensis</i>	44	-	-	44
Gele kwikstaart <i>Motacilla flava</i>	70	-	9	79
Witte kwikstaart <i>M. alba</i>	1	-	1	2
Blauwborst <i>Luscinia svecica</i>	1	-	2	3
Roodborsttapuit <i>Saxicola rubicola</i>	-	-	1	1
Bosrietzanger <i>Acrocephalus palustris</i>	-	-	3	3
Bosrietzanger/Kleine Karekiet sp. <i>Acrocephalus sp.</i>	1	-	-	1
Grasmus <i>Sylvia communis</i>	1	-	-	1
Spreeuw <i>Sturnus vulgaris</i>	5	-	-	5
Huismsuis <i>Passer domesticus</i>	-	-	1	1
Ringmus <i>P. montanus</i>	1	-	-	1
Groenling <i>Carduelis chloris</i>	2	-	1	3
Kneu <i>C. cannabina</i>	6	-	4	10
Rietgors <i>Emberiza schoeniclus</i>	2	-	1	3
Zangvogel sp. <i>Passiformes sp.</i>	108	1	10	119
Vogel sp. <i>Aves sp.</i>	8	-	-	8
Bosspitsmuis <i>Sorex araneus</i>	-	-	1	1
Huisspitsmuis <i>Crocidura russula</i>	-	1	-	1
Spitsmuis sp. <i>Sorex sp.</i>	1	-	-	1
Veldmuis <i>Microtus arvalis</i>	612	55	35	702
Woelmuis sp. <i>Microtidae sp.</i>	67	6	2	75
Dwergmuis <i>Micromys minutus</i>	5	-	1	6
Huismsuis <i>Mus musculus</i>	1	-	-	1
Bosmuis <i>Apodemus sylvaticus</i>	3	-	-	3
Muis sp. <i>Vole/mice</i>	396	27	42	465
Mol <i>Talpa europaea</i>	2	-	-	2
Haas <i>Lepus europaeus</i>	23	3	1	27
Konijn <i>Oryctolagus cuniculus</i>	1	-	-	1
Rat sp. <i>Rattus sp.</i>	1	-	-	1
Grote keizerlibel <i>Anax imperator</i>	4	-	-	4
Viervlek <i>Libellula quadrimaculata</i>	1	-	-	1
Heidelibel sp. <i>Sympetrum sp.</i>	1	-	-	1
Libelle sp. <i>Odanata sp.</i>	1	-	-	1
Krekkel sp. <i>Orthoptera sp.</i>	5	1	-	6
Loopkever sp. <i>Carabidae sp.</i>	25	-	-	25
Gewone doodgraver <i>Nicrophorus vespilloides</i>	3	-	1	4
Geelgerande waterkever <i>Dystiscus marginalis</i>	-	-	1	1
Kever sp. <i>Coleoptera sp.</i>	14	-	-	14
Insect sp. <i>Insecta sp.</i>	13	-	-	13
Eieren <i>Eggs</i>	45	1	5	51
Regenworm <i>Lumbricus terrestris</i>	1	-	-	1
Levendbarende hagedis <i>Lacerta vivipara</i>	-	1	-	1
Totaal Total	1519	99	126	1744